

## ALISHER NAVOIY G'AZALLARIDA PEYZAJ

Karimova Dilnoza

Urganch davlat universiteti

1-bosqich magistranti

### Annotatsiya:

Ushbu maqolada Soʻz mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy gʻazallarida peyzaj, yaʼni tabiat tasviri qaysi oʻrinda qoʻllanilganligi tahlil qilingan. Bundan tashqari peyzajning mohiyati, sheʼriy sanʼatlar qaysi oʻrinlarda keltirilganligi ochib berilgan.

**Kalit soʻzlar:** lirika, peyzaj, gʻazal, ishq, tong, quyosh, fano, yulduz, tashxis.

Alisher Navoiy jahon adabiyotining eng buyuk namoyandalaridan biridir. Navoiy yaratib qoldirgan boy adabiy merosning katta qismini lirika tashkil etadi. Hassos shoir insonning murakkab his-tuygʻusi va ruhiy kechinmalarini, uning fikr-oʻyi va orzu-intilishlarini, hayot va tabiat lavhalarini gʻoyat yuksak sanʼatkorlik bilan badiiy mujassamlantirdi. “Xazoyin ul maoniy” kulliyoti Navoiy bogʻidan bir guldastadir. N.Mallaev tahriri ostida 1992-yil “Oʻqituvchi” nashriyoti tomonidan chop etilgan mazkur kulliyotda 60 ta gʻazal, 1 ta muxammas, 27 ta qitʼa, 7 ta ruboiy, 10 ta tuyuq, 2 ta fard va 1 ta muammo berilgan. Unda insoniy ishq 11 ta, zohidona ishq 29 ta, orifona ishq 21 nafar gʻazalni tashkil etadi. Ushbu guldastadagi lirik poeziya qahramoni shoirning oʻzi boʻlib, izlanishlarimiz ayni toʻplamdagi gʻazallar yuzasidandir.

Badiiy asarlarda berilgan tabiat manzaralari tasviri ijodkor badiiy mahoratini namoyon etadigan omillardan biri sanaladi. Chunki tabiat manzaralari tasvirida ijodkorning oʻzi qalamga olayotgan makonga munosabati, u joyni qanchalik bilishi, qahramonlari dunyosi va ular yashayotgan muhitni nechogʻlik chuqur his qilishi bilinadi. Shu bois tabiat manzaralari tasviri badiiy asarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Tabiat tasviri ijodkor badiiy mahoratini namoyon etuvchi muhim omillardan sanaladi. Chunki manzaralar tasvirida ijodkorning soʻz qoʻllash mahorati, qalamga olingan makonga munosabati yuzaga chiqadi. Badiiy asarlarda tabiat tasvirlari ijodkorning badiiy mahoratini, uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini koʻrsatib beradi.

Tabiat manzaralari koʻrinishi kitobxonlarning qahramonlar harakteri, holatini his qilishga imkon berishi jihatidan ham juda muhim ahamiyat kasb etadi. Qahramonlar



yashaydigan joy ham ularning hayoti haqida aniq tasavvurlar uyg‘ota oladi. Peyzaj yaratish yozuvchidan mahorat talab qilganidek, uning tarjimasini ham tarjimondan alohida yondashishni talab qiladi.

*Ey Navoiy, ul quyoshning mujdai vaslin berib,*

*Qilsa netkay shomi hashrim mehnatni ko‘to‘h subh.*

G‘azalniig boshidan boshlab davom etib kelgan shom — tong badiiy zidlanishi maqta‘ga kelib yakunlanayapti. Subhdan keyin quyosh chiqishi va tunning chekinishi muqarrar. Lekin Alisher Navoiy nazarda tutgan tong ilohiy tajalli safosi bo‘lganligi sababli quyosh ham piri murshid qalbi yoki Mutlaq ruhning manbai timsolidir. Tong esa shu manba’ – nur chashmasining darakchisi. Oshiq yo‘lovchi hijron tuni, ya‘ni dunyoviy talablar, ilohiyotdan uzoqlashtiruvchi ishlar-zulmlar zulumoti qiynog‘idan keyin nihoyat vasl shodmonligi imkonini topadi, ko‘ngil darichasi yor jamoliga qarab ochila boshlaydi. Maqta‘ning zohiri ma‘nosi: «Ey Navoiy, ul quyosh, ya‘ni yor vaslining daragini yetkazib, hijron shomi azobini (mehnat — azob degani) qisqartirsa koshkiydi». Baytning orifona botiniy ma‘nosi esa bunday: «Ey Navoiy, vahdat nuri jilvasi — tong Zoti mutlaq (yoki komil inson qalbi) manbaiga yetishish xushxabarini yetkazib, iloh yodidan begonalashuv qiynog‘i, kasrat zulumoti ichra chekayotgan ruhiy iztirobu azoblarimni qisqartirsa nima bo‘lar ekan». Mazkur g‘azalda Navoiy ilohiy ishq kechinmalarini real insoniy kechinmalar tarzida ana shunday tasviru talqin etadi. Zotan, oriflarning tariqat darajalarini egallash yo‘lidagi intilish — yonishlari nega real bo‘lmasin, axir bu oddiy odamlarning emas, o‘zlarini ruhan tayyorlagan, juda katta vazifani bo‘yinga olib, faqat ma‘naviy ma‘rifat sari o‘tli shavq bilan intilish odamlarning har qanday dunyoviy tushunchadan xoli pokiza ishq. Shuning uchun ularning qalb kechinmalari yuksak va oliyjanobdir. Shu shavq va intilishni tor ma‘noda tushunmasligimiz kerak. Bu Navoiy kabi buyuk insonlarning dunyo va iloh orasida, dunyoni sevish va dunyo kishilaridan zadalik, dunyo ishlaridan ko‘ngil uzolmaslik va dunyoda bo‘lmagan idealga boglanish, uni sevish hislari orasidagi talpinish-izlanishlari, ruhiy sargardonlik va qiynoqlarning ramziy she‘riy izhoridir.

*Erur sukutu fano ishq lozimi, bulbul*

*Ne voqif oncha fig‘onu ulug‘ dimogi bila.*

«Sukut saqlash va fano — jismu nafs ehtiyojlaridan batamom qutulish ishqning zaruratidir, shuncha nola-fig‘oni, sarxushu oshuftaligi bilan bulbul buni qaydan bilsin». Ha, shoir bu yerda oshiqlik ramzi, nafasat oshuftasi, ishqni yonib kuylovchi bulbul bilan bahsga kirishgan. Bu qiziq, chunki Navoiyning bir qancha g‘azallarida bulbul xonishi madh etiladi, lekin bu baytda u bulbul ishqning mohiyatiga tushunib



yetmaydi, degan fikrni bayon etadi. Balki boshqa ma'no bordir bu gapning tagida, balki shoir biror-bir mazhab aqidasi, biror-bir tariqat peshvosining ko'rsatmalarini tasdiqlayotgandir? Darhaqiqat, matlubga yetishish yo'li faqat ohu nola emas, fig'on chekmay, zohiran sukutda bo'lib, dardni elga oshkor qilmay, botinan ko'ngilni ma'rifatdan sarob etib, fano martabasini egallash ham mumkin. Masalan, Bahoviddin Naqshbandning aqidasi shunday. (Bahoviddin Naqshbanddan siz samoga qanday qaraysiz, deb so'raganlarida, u kishi: «Biz inkor qilmaymiz, ammo bu ishni qilmaymiz», deb javob berganlar). Samo va zikrga berilmay, muayyan kasb bilan shug'ullanib, odamlarni haqni tanishga da'vat etgan darveshlarning yo'li shuni taqozo etardi. Ulug' mutafakkir ramziy yo'sinda tariqat ahlining ikki toifasi sulukini taqqoslagan: tinch, xotirjam zikr bilan, ichki olamni taraqqiy ettirib, haqqa yaqinlashuvchilar va samo, raqs, qo'shiq-kuy orqali muhabbatlarini ochiq izhor etuvchi betoqat, bezovta odamlar. Shunday oshiqlik har doim ham fig'onu nola emas ekan, «anjuman-da hilvat» ko'ruvchilarning botiniy ma'rifati, koshiflik yo'lida o'zgacha yonish, o'zgacha fidoyi qat'iyat bor. To'rtinchi bayt mazmuni uchinchi bayt yuzasidan aytgan fikrimizni tasdiqlaydi.

Alisher Navoiyning ulug'vorligi shundaki, unda zohiriy va botiniy ma'nolar, ya'ni ishqi ilohiy va ishqi ma'joziy ifodalari bir-biriga xalaqit bermaydi, balki bir-birini to'ldirib, quvvatlab turadi. Boshqacha aytganda, ishqi haqiqiy tasviridan ishqi majoziy tasviriga yoki aksincha holatga oson o'tiladi, kitobxon goh bu ma'nodan, goh u ma'nodan, goh har ikkisidan zavqlana oladi. Ushbu g'azalda ham shuni kuzatish qiyin emas, unda tariqat, maqomat bosqichlaridagi solik holatlari, ishq iztirobi va oshiq azobi, dardli o'rtanishlar tasvirlanadi ham shu bilan barobar, muayyan insoniy kechinmalardan voqif bo'lasiz. Voqean, ishq parvonasi solik darvesh ham real inson, uning kechinmalari haqiqiy insoniy kechinmalar, faqat unda niyat ulug'roq, dard beintiho, ideal g'oyat uzoq.

*Chun xudo Layli quloqin yolqitur,*

*Majnun, ne sud Tog'ni gar keltirur afg'onga faryodi bila.*

Ya'ni: «Ey Majnun, faryoding bilan tog'ni keltirganingdan nima foyda. Laylining qulog'iga tuyakashlarning xirgoyisi yoqmayapti». Shoir o'zining ohu nolasidan pushaymon, chunki bo'zlab dod solishlar, falakning giribonidan olish hech bir naf' keltirmaydi, hech kim uni eshitmaydi. Hatto Layli va Majnun faryodlaridan tuygan. Navoiy insonning qarshisida ojizligini ta'kidlamochi. O'kiriklar behuda, unga ko'ra muazzam, behudud ishq sahrosiga qadam qo'y, o'zingni shu bilan ovut — najot shunda, deb uqtiradi u:

*Ey Navoiy, ishq sahrosida xud qo'yding qadam,*



*To nechuk loshkaysan ul poyoni yo 'q vodiya bila.*

Ishq vodiysi — ilohiy dargoh huzuri bir-biridan ajralgan do'stlarning vaslga erishadigan, diydor ko'rishadigan joyi. Inson ruhi o'z mahramini izlab topadi. Navoiy va uning zamondoshlarining ishonch-iymoni shunday edi. Shu sababli shoir ishq vodiysiga kirdingmi, imillama, oldinga intil, deb jahd etadi. Ya'ni: «Ey Navoiy, ishq sahosiga qadam qo'yganingdan keyin, endi nega bo'shshasan («loshkaysan» — qadimgi turkiy so'z bo'lib, bo'shshamoq, imillamoq ma'nolarini bildiradi), poyoni yo'q bu vodiya». G'azal Navoiyga xos shunday mantiqiy yakun — shoirona ruhbaxsh ohang bilan nihoyasiga yetgan.

*Erur maqsad yiroq, vodiya uzun, tun tiyra, yo 'l bo 'rtoq,*

*Bu yo 'lda salb etib o 'zlik yukin, o 'zni sabukbor et,*

Shoir vafo asosiga qurilgan hayotning inson farog'ati va kamoloti uchun naqadar ijobiy ahamiyatga ega ekanligini ikkinchi baytdayoq ko'rsatadi:

*Kecha ulkim chirmanur bir gul bila, ne tong, agar*

*G'unchadek har subh o 'lub xandon nashot izhori bor.*

U oilaviy farovonlikdan bahramand kishini tongla gul-gul ochilib, chor atrofga chiroy ulashayotgan, muattar hidlar taratayotgan g'unchaga qiyoslaydi. G'azalning tuzilishiga ko'ra, ko'pgina asarlar mavzu va g'oyani bayon etish, uni badiiy sharhlash va umumlashish hamda xulosa chiqarish kabi qismlardan iborat bo'ladi. Yuqorida birinchi qismning ifodasini ko'rdik. Uchinchi baytdan mavzu va g'oyani badiiy sharhlash boshlanadi. Shoir yuqorida sevikli yor vasli g'animatlig'i haqida fikr yuritgan edi. Endi o'sha fikrni quvvatlash maqsadida gul va bulbul timsolida ayriqlik iztirobi manzaralarini ham chizadi. Yo'q ajab bulbulg'a gul shavqidin o'lmoq zorkim, Pardin o'q jismiga sonchilg'on adadsiz xori bor. Klassik she'riyatimiz sahifalarida bulbulning gulga shaydiligini aks ettiruvchi minglab baytlarni ko'zdan kechirish mumkin. Ularning aksariyatida bulbulning gulga munosabati tavsifiy xarakterda, axborot tarzida bayon etilgan. Navoiy esa mazkur baytda badiiy fikrni hayotiy tafsillar bilan asoslash yo'lidan borgan. Shoirning talqinicha, bulbulning gulga bo'lgan muhabbatiga uning shaydiligina emas, balki hamdardlig'i ham boisdir. Gulga bulbulning hamdardligi boisi shundaki, bulbulning jismiga pardan yasalgan o'qlar kabi tikanlar sanchilgan. Xuddi shuningdek, gulning badani ham tikanlar bilan o'ralgan. Gulning mana shu ozurdajoilig'iga kuyunish bulbulning gulga mehrini yanada kuchaytirgan. Badiiy fikrning bu qadar topqirlik va nafosat bilan asoslanishi sharq badiiyati ilmida «husni ta'lim» deb yuritilgan. Ramziy obrazlar orasidagi bunday mutanosiblik asosida real insoniy munosabatlar yotadi. Insonning insonga muhabbati zamirida ham mahbubaning faqat tashqi chiroyidan



bahramandlik emas, balki uning ma'naviy olamiga yaqinlik, u bilan hammaslaklik, hamdardlik mujassam bo'ladi. Unda Mavlono Lutfiy tahsiniga sazovor bo'lgan «Orazin yopqach, ko'zimdin sochilur har lahza yosh, Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh» matla'iga hamohanglik bor. Mazkur baytlarni inson va tabiat munosabatlari, inson ruhiyati hamda tabiat manzaralarining qiyosiy talqini tutashtiradi. Birida avval inson ruhiyati lavhasi yoritilib, so'ng uiga mutanosib tabiat tasviri yaratiladi. Tahlil qilinayotgan g'azal matla'ida esa bo'lakcha. Avval, ilk misrada, tabiat, aniqrog'i, osmonning hijron shomidagi qiyofasi yaratiladi. Kun bilan tunning almashinishi go'zal badiiy ifodalanadi. Ya'ni, shoir nazdida, osmon kunduzi binafshazor edi. Binafsharang ko'm-ko'k samoni tasavvur qiling-a! Ko'k qadahiga shom bodasi quyilishi bilan, nargisdek sochilgan yulduzlar ko'k binafshazorini nargiszorga aylantirdi. Ikkinchi misrada tabiatdagi holatdan kelib chiqib, inson ruhi tahlil etiladi. «Ko'k binafshazori»ga lirik qahramon ko'ngli, «anjum» va «nargis» obrazlariga ma'shuqaning nargismonand ko'zlari va binafsharang xatti, binafshashakl zulfi she'riy parallelizm usuli bilan tanosib qilinadi. Bu tasvirdai lirik qahramon ko'ngli ma'shuqa visoliga zor-intizorligi anglashiladi. Lekin biz mazkur bayt matla' ekanligi va matla'niig badiiy vazifasi lirik kirishni ifodalashdan iboratligini ham unutmaylik. Matla'da «ko'k binafshazori» va «anjum» — yulduzlar haqida so'z ochildimi, demak, g'azal davomida falakka munosabat, osmoniy jismlar tasviri aks etishi muqarrar. Darhaqiqat, Navoiy Zuhul (Saturn), Mushtariy (Yupiter), Bahrom (Mars), Mehr (Quyosh, Venera), Utorid (Merkuriy), Oy kabi sayyoralarni g'azalga olib kirib, nazmiylashtiradi. Bu she'riy obrazlarni o'z badiiy muddaosini ifodalashga xizmat qildiradi.

*Jilva qilg'och Mushtariy ko'zni uzoring yodidin,*

*Yuz saodat axtaridin har zamon durbor etar.*

Baytda ma'shuqa yoki g'azalnavis ko'zda tutgan boshqa bir estetik ideal vaslidan judolik quyidagicha tasvirlangan. Shoir bu mash'um ayriliq fojiasiga sababchi qilib Mushtariy sayyorasini ko'rsatadi. Forsiy nomi Birjis bo'lmish bu sayyora, Navoiy davri munajjimlarining tasavvuricha, oltinchi falakda joylashgan yettinchi osmonga eng yaqin yulduz bo'lgani uchun munajjimlar uni «Falak qozisi» deb atashgan. Go'yo u ilohiy qudrat nizomlariga ko'ra, jamiki mavjudot ustidan hukm yuritgan. Navoiy Mushtariy sayyorasining mana shu qozilik a'molini nazarda tutganligini inobatga olsak, quyidagicha mazmun yuzaga chiqadi: Mushtariy, ya'ni falak qozisi chehrang yodini ko'z xotirasidan o'chirgach, yuzlab baxt yulduzlari har zamon dur yog'ilgandek, ko'zyosh selini oqizdilar, Demak, falak qozisi hukmi bilan lirik



qahramon baxtsizlik — mangu ayriliqqa giriftor bo‘ldi. G‘azalda izchil ruhiy tahlil ko‘zga tashlanib turadi. Mana, yuqoridagi voqea lirik qahramonni qanday kayfiyatga olib keldi:

Mehrdin topmay nishone senda ham, gardunda ham,  
Bu musibat ko‘zuma yorug‘ jahonni tor etar.

Baytning san‘atkorona xosiyati shundaki, Navoiy «mehr» so‘zining turli ma‘no tovlanishlaridan ustalik bilan foydalangan. Shoir «mehr» so‘zining lug‘aviy va ko‘chma ma‘nolarini ishga solib, «iyhom» san‘atini vujudga keltiradi. «Iyhom» asosida qatlam-qatlam ma‘no mag‘ziga ega bo‘lgan misra yaratadi. Misrani o‘qirkanmiz, dastlab lirik qahramon ma‘shuqadan mehr-shafqat nishonasi topa olmaganini ko‘ramiz, so‘ng ma‘shuqadagina emas, balki umuman «gardunda ham» mehr-vafo topmaganligini anglaymiz. Bu — «mehr»ning lug‘aviy ma‘nosigagina suyanib ifodalangan mazmun. «Mehr» ko‘chma ma‘noda quyoshni bildiradi. Bundan ayriliq azobidagi lirik qahramon gardunda quyosh ham topa olmaganligi anglashiladi. Demak, visolsiz odam — oftobsiz olam, degan musibatli mazmun yuzaga chiqadi. Bu musibat esa yorug‘ olamni lirik qahramoi ko‘ziga qorong‘u ko‘rsatadi. Lirik qahramon ahvolini xalq jonli tilidagi «ko‘ziga jahonni tor etmoq» iborasi bilan ifodalash baytning badiiy salmog‘ini yana chandon oshiradi. Lirik qahramon naqadar ayanch ahvolda qolganligini o‘sha mubolag‘ali manzara vositasida ko‘rsatishga ham Navoiy sayyoralar obrazini safarbar qiladi:

*Zuhra holimg‘a surudin navhag‘a aylab badal,*

*Changining sochin yoyib, durri sirishk izhor etar.*

Zuhra — Cho‘lpon yulduzi azaldan Sharq adabiyotida osmon cholg‘uvchisi, sozandasi sifatida tasvirlanib keladi. Zuhra yulduzining shu xosiyatini nazarda tutmay turib, Navoiy baytini to‘la tushunish qiyin. Xullas, baytda mujassam badiiy mazmun shundan iboratki, cholg‘uvchi sayyora lirik qahramon ahvolini ko‘rib, chalib turgan kuyini mungli va nolavor yig‘iga aylantirib yuboradi. Uning qo‘lidagi chang esa sochlarini yoyib, ko‘zyosh durlarini ohang libosida socha boshlaydi. Kechinmalar fojeiyligiga asoslangan lirik syujet tobora avj nuqtasiga ko‘tarila boradi. Zuhra yulduzining cholg‘usi bilan birga sochlarini yoyib faryod chekishi lirik qahramon halokatidan darak bersa, keyingi baytlar buni qonuniylashtiradi:

Xullas, tahlil doirasiga tortilgan baytlar jonlantirish — tashxis san‘atlari orqali yaratilgan peyzajning go‘zal namunalari. Bu baytlar g‘azalda o‘ziga xos lirik voqebandlikni tashkil etgan. G‘azallar ulkan badiiy mahorat mahsuli sifatida Navoiy ijodida, umuman, o‘zbek g‘azaliyotida muhim o‘rin tutadi va hamisha ma‘naviy-ma‘rifiy ahamiyatini saqlab qoladi.



**Foydalangan adabiyotlar:**

1. I.Haqqul Navoiyga qaytish. 2-kitob.- T:2011
2. Sirojiddinov SH. Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – T:Akademnashr, 2011
3. Komiliv N. Ma'nolar olamiga safar. – T: Tamaddun,2016
4. Alisher Navoiy: qomusiy lug'at . 1-2-jildlar./ Ma'sul muharrir Sh.Sirojiddinov. – T; Sharq, 2016

